

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 149–158
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 149–158
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.149-158>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:342.71:172.12(38-25)«-09/-05»

© Оксана Вар'ян* (Запоріжжя)

ДІЄВІСТЬ СПОСОБІВ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ У СПРИЙНЯТТІ КОЛЕКТИВУ ГРОМАДЯН АФІНСЬКОГО ПОЛІСА VI – IV ст. до н.е.

У статті визначено, що для регулювання суспільної діяльності громадян афінський поліс застосовував почесні та покарання. Надання почесностей мало стимулювати подальшу активну громадянську позицію афінян. Покарання ж мало запобігати випадкам ненормативної поведінки. У сприйнятті колективу громадян використання полісом різних видів почесностей та покарань залежало від значимості вчинку, різнилось за ступенем ефективності. Найбільш дієвими вважались почесні, що сприяли поширенню доброї слави про людину (увінчання, встановлення статуї) або були фінансово вигідними (ателія). Значимість покарання залежала від рівня урізання прав. До типових належав штраф. Найбільш небажаними вважались атімія та вигнання з поліса, а також конфіскація майна, що часто їх супроводжувала. Відзначається усвідомлене ставлення афінян до впливу почесностей та покарань на їх поведінку, що відображено у численних промовах ораторів.

Ключові слова: колективні уявлення афінян, громадянська доброчесність, почесні, покарання, осуд, поліс.

Oksana Varian (Zaporizhzhia)

THE EFFECTIVENESS OF REGULATION METHODS OF CIVIC VIRTUES COLLECTIVE CONSCIOUSNESS OF ATHENIAN POLIS IN 6th – 4th cent. BC

Abstract. The functioning of the Athenian politeia during VI-IV centuries B.C. was based on the concept of justice in part of the mutual obligations of the state and the citizen regarding the expected norms of social behavior. Athenian polis used honors and punishment as regulation methods to the social activities of citizens. Public praise or censure were used as ways of informal recognition of the results of citizens' activity. The state stimulated the civil activity of the Athenians using the honors. Punishment was supposed to prevent cases of abnormal behavior. Citizens had to take an activity in the government, in military campaigns, perform liturgies. Such activity proved civic virtues and gave the right to honors from the state.

The type of honors and punishments that polis applied was depended on the significance of a person's action and the degree of their effectiveness in the collective consciousness of Athenians. The main ways of honoring the activities of citizens by the state were awarding a wreath, installation of statues, sitesis, proedria, atelia, donation of land, public burials with state funds. Honors that spread the good name of a person (crowning, a statue) or financially beneficial (atelia) were considered the most effective. The state

* Заступниця директора КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР.

Deputy director, Zaporizhzhia Regional Center of the Protection of Cultural Heritage.

orcid.org/0000-0001-8380-2874

e-mail: melita16@ukr.net

used such types of punishments as fine, atimia, imprisonment, death penalty, banishment from the polis. The fine was a typical punishment. The degree of restriction of civil rights determined the significance of punishment in collective consciousness. The most dangerous were deprivation of civil rights, expulsion from the state and the prohibition to be buried within its borders in the future.

The honors and punishments could be hereditary in some cases, that strengthened their significance and effectiveness in public perception. Athenian citizens were aware of the influence of honors and punishments on their activities, what was the speeches confirmed.

Keywords: *Athenian collective consciousness, civic virtues, honors, punishment, shame, polis.*

Властивими рисами менталітету стародавніх еллінів виступали агональність та філотімія. Змагальність й прагнення до почесей задля отримання особистої вигоди були характерними рисами аристократичного етосу гомерівських героїв. В результаті еволюції суспільно-політичного ладу поліса наприкінці архаїчного – протягом класичного періодів відбулась трансформація змісту філотімії. У полісній свідомості афінян будь-яка перемога людина стала оцінюватись з точки зору корисності для держави і колективу громадян. Відтак функціонування політії у афінському полісі VI – IV ст. до н.е. мало забезпечуватись дотриманням заснованих на понятті справедливості взаємних зобов'язань поліса та громадянина щодо очікуваних норм поведінки. У спосіб похвали, надання почесей та нагород поліс намагався заохочувати належне та понаднормове виконання афінянами громадянських обов'язків, осудом та покараннями – стримати їх від порушення загальноприйнятих норм поведінки, які можуть призвести до втрати суспільної рівноваги. У свою чергу, активна громадянська позиція афінян – участь в управлінні полісом, у військових походах, відправлення літургій – врешті мали на меті визнання доброчесності та, як наслідок, забезпечення прихильності у випадку потреби говорити перед народом або за настання несприятливих обставин, зокрема таких, як участь у судовому процесі. Зазначеним обумовлена актуальність дослідження колективних уявлень афінян про ефективність застосування полісом різних форм почесей та покарання для регулювання діяльності людини.

Дослідження засноване на застосуванні епіграфічних та літературних джерел. Останні представлені промовами ораторів Лісія, Демосфена, Ісократ, Есхіна, Дінарха, Лікурга Афінського. Аналіз історіографії дозволяє виокремити дві групи робіт, пов'язаних із означеною проблемою. До першої належать дослідження давньогрецького менталітету, зокрема таких його рис, як філотімія та агональність. Друга група – праці, присвячені історії заснування та практики застосування окремих форм почесей або покарання. Так, М. Дін опубліковано статтю, присвячену аналізу використання концепції філотімії афінським полісом класичного періоду¹. Д. Кернс на прикладі героїв гомерівських поем звернувся до питання щодо суспільного сприйняття еллінами почесей та осуду^{2,3}. С. Ламбертом розглядалась історія становлення афінської гоноративної практики на основі епіграфічних джерел⁴. Н. Лоро проаналізовано концепт «прекрасної смерті» в процесі демократизації поліса⁵, Р. Б. Себріан – похвальні промови ораторів на громадських похованнях загиблих воїнів⁶. До висвітлення способів вшанування атлетів, а також тих, хто загинув у бою, звертався Д. Прітчард^{7,8}. Серед досліджень почесей переможцям агонів відзначимо також статті З. Папаконстантіну, який розглядав такі відзнаки елементом формування ідентичності афінської еліти, та Х. Р. Гетте^{9,10}. Інститут сітесиса став предметом наукових розвідок Д. М. Макдавелла¹¹, Дж. Блок й Е. Ван т' Ваут¹². Традиція встановлення почесних статуй висвітлювалась на початку ХХ ст. М. К. Велшем¹³, а у ХХІ ст. стала темою монографії Дж. Ма¹⁴. Близьким для нас є дослідження написів та колективної пам'яті афінян П. Лоу. Затвердження постанов потребувало колективного голосування, а отже схвалення більшістю присутніх у засіданні еклесії громадян. Відповідно, попри індивідуалізований характер, такі постанови відображали спільні ідеали й ідеологію суспільства, належали до елементів колективної пам'яті¹⁵. Попри суттєву дослідженість гоноративних традицій у Стародавніх Афінах, питання дієвості способів регулювання громадянської доброчесності у сприйнятті колективу громадян афінського поліса не знайшло висвітлення у наукових працях.

Метою роботи є визначення ефективності визначених законами та неформальних способів регулювання громадянської доброчесності у сприйнятті колективу громадян афінського поліса.

Протягом VI – IV ст. до н.е., з урахуванням різного часу їх запровадження, провідними способами вшанування афінських громадян та іноземців, які відзначились своєю діяльністю на

користь поліса, виступало увінчання, встановлення статуй, одноразове або постійне, в т.ч. спадкове право обіду у Пританії – сітесис, право сидіти на перших рядах у театрі – проедрія, звільнення від виконання літургій – ателія, дарування землі, публічні поховання за державні кошти. Надані почесні могли супроводжуватись публічним проголошенням та встановленням стели з відповідним декретом у межах публічного простору^{16,17}. Наявність досить широкого спектра усталених способів вшанування досягнень у певних видах діяльності на благо поліса свідчить про те, що у суспільній свідомості афінян почесні різнилися за рівнем дієвості та престижності. Потребу у існуванні різних видів нагород Демосфен пояснював необхідністю розрізнення рівня заслуг, аби держава не оцінювала всіх благодійників однаково¹⁸.

Увінчання, що супроводжувалось публічним проголошенням, є найбільш згадуваним у промовах афінських ораторів способом, у котрий поліс відзначав корисну для держави діяльність, а отже – проявлену доброчесність. Такий вид почесей застосовувався щодо афінських громадян – посадових осіб та переможців агонів, іноземців або навіть цілого народу й вважався досить ефективним способом розповсюдження доброї слави про людину. У суспільних уявленнях афінян вінок був значимою нагородою, що засвідчено наявністю пов'язаних із увінчанням палких судових дебатів, продемонстрованих промовами Демосфена «Щодо вінка за трієрархію»¹⁹, «За Ктесіфонта щодо вінка»²⁰ та промовою Есхіна «Проти Ктесіфонта»²¹. З властивим такому жанру пафосом Демосфен вказував, що проголошення у театрі про увінчання здійснювалось тисячі разів щодо тисяч людей, в т.ч. багато разів відносно самого Демосфена. Цінність вінка для нагородженого названа однаковою незалежно від того, у демі чи в театрі на Діонісіях про нагородження оголосять. Для поліса проголошення в театрі віднесено до способів заохотити людей до діяльності на користь держави²². Сам Демосфен наголошував, що за свої поради, які уславили поліс, за пропозицією Арістоніка він уже нагороджувався золотим вінком із проголошенням в театрі. Тому пропозиція Ктесіфонта щодо увінчання є повторною^{23,24}.

Увінчання належало до типових форм нагороди посадових осіб, які сумлінно виконали свої повноваження та здали звіт. Стела із вигравіюваним декретом про увінчання посадової особи встановлювалась, переважно, на Акрополі. Таке оприлюднення наданих полісом почесей мало на меті стимулювання участі афінян у державному управлінні (IG II/III³ 1 311; IG II/III³ 1 323; IG II/III³ 1 327)²⁵. За проявлені доброчесність та справедливість («ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης») було відзначено булевтів та інших посадових осіб Буле декретом 343/342 р. до н.е. (IG II/III³ 1 306). Подібну ж «формулу» похвали за доброчесність та справедливість («ἀρετῆς | [ς ἔνεκα καὶ δικά]οσύνης») під час обіймання посади, а також виконання наданих повноважень відповідно до справедливості та законів («δικαίως καὶ κατὰ τοὺς νόμους» | [ς ἄρχου]σὶ τῆν ἀρχήν), зустрічаємо у декретах IG II/III³ 1 327, датованих 336/335 р. до н.е. та 335/334 р. до н.е. Почесний декрет 345-320 (?) рр. до н.е. пропонував похвалити та увінчати посадовця (секретаря пританії?) за виконанні обов'язки (IG II/III³ 1 323)²⁶.

Демосфеном наведено приклади увінчань вінком із проголошенням про увінчання у театрі Діоніса під час представлення трагедій на Міських Діонісіях. Стратега гоплітів Навсікла увінчали за виплату ним жалування воїнам із власних коштів. Стратега гоплітів Харідема та стратега вершників Діотіма нагородили вінками із проголошенням під час гімнічних агонів на Великих Панафінеях та представлення трагедій на Діонісіях за те, що вони власним коштом озброїли щитами 800 людей²⁷. Ісократ у своєму захисті вказував, що його учні Евном, Лісіфід, Калліпп, Онетор, Антікл, Філонід, Філомел, Хармантід нагороджувались золотими вінками за витрати на потреби поліса²⁸.

Вшанування переможців агонів вінком або стрічкою демонструють численні сюжети вазопису. Увінчання переможця прирівнювалось до увінчання поліса. Саме так про нагородження Епіхара за перемогу у забігу хлопчиків на стадій на Олімпійських іграх характеризував нагороду його онук²⁹. Юнак Епікрат був увінчаний за перемогу у кінних перегонах³⁰. Отриманий вінок за перемогу у кінних змаганнях на Істмійських та Німейських іграх заради прославлення поліса названий одним із проявів доброчесності громадянина, що за 50 років своєї діяльності на користь поліса витратив 9 талантів та 2 тис. драхм на виконання хорегій, 7-разове виконання обов'язків трієрарха, сплату військових податків та виконання інших літургій³¹. Вінків удостоювались також громадяни, на яких був покладений обов'язок організації культових заходів. Так, вінком вартістю у 1000 драхм були удостоєні за належне виконання обов'язків громадяни, уповноважені на організацію святкової

процесії, змагань з вшанування нового фестивалю на честь бога Амфіарая (IG II/III³ 1 355). Постановою 325/324 р. до н.е. були визначені нагородою трієрархам за спорудження кораблів для якнайшвидшої висилки колонії в Адріатичному морі золоті вінки вартістю в 500 драхм, 300 драхм із проголошенням на змаганнях під час Таргелій (IG II/III³ 1 370)³². Золотий вінок символізував славу та становив матеріальну цінність. Аполлодор серед цінностей, закладених ним з метою повернення боргу, називав отриманий у спадок золотий вінок батька³³.

Значимість увінчання із проголошенням як способу поширення доброї слави демонструє їх використання у міжполісних відносинах. Демосфеном наведено псефізму візантійців щодо відзначення афінян за їхню допомогу у боротьбі з Філіпом Македонським. Серед іншого, візантійці постановили увінчати народ афінський та направити священні посольства на Істмійські, Немейські, Олімпійські та Піфійські ігри, аби перед загальним зібранням греків відзначити доблесть афінян³⁴. Сікіонський народ постановою 323/322 р. до н.е. афіняни увінчували за доблесть золотим вінком вартістю 1000 драхм із проголошенням на Великих Діонісіях (IG II/III³ 1 377)³⁵.

Вагомим за значимістю в контексті поширення слави, а отже менш розповсюдженим у застосуванні може вважатись встановлення статуй, яке здійснювалось за рішенням поліса³⁶. Статуя належала до важливих почестей в уявленнях афінян, оскільки персоналізувала людину, перетворювала її образ, як уособлення добродетності, на складову публічного простору. Тому покарання відсутнього у засіданні суду звинуваченого у зраді Гіппарха було перенесено на його статую, яку зняли з Акрополя та переплавили³⁷, а Леократу докоряли зрадою встановленої у храмі Зевса Рятівника статуї його батька³⁸. Ісократ називав встановлення статуй Конону та Евагору вагомою почестью, яка мала на меті нагадувати афінянам про значимість наданих ними полісу послуг³⁹. Саме на дидактичному значенні статуй визначних завдяки своїй діяльності осіб наголошував Лікурґ, акцентуючи увагу на наявності у афінян статуй тираноборців та військових керівників⁴⁰. Мідною статуєю на міській площі та правом постійного сітесису відзначили Демада, якому оратори пізніше закидали внесення шкідливих для поліса пропозицій⁴¹.

Переважно супутніми формами вшанування були сітесис та проєдрія, які часто доповнювали увінчання із проголошенням або відзначення заслуг встановленням статуї⁴². Практика надання почестей у формі сітесису існувала уже в VI ст. до н.е. та була законодавчо зафіксована «декретом Пританейона», запровадження якого датують II пол. V ст. до н.е.⁴³. На обід у Пританії запрошувались старанні виконавці літургій, наприклад – понаднормової трієрархії⁴⁴. Досить часто обід у Пританії та проєдрія доповнювали проголошення проксенії щодо іноземців, які відзначились послугами, наданими афінському народу. Сітесис як елемент практики гостинності мав вагоме символічне значення. Запрошений удостоювався честі розділити із найбільш визначними афінянами обід у приміщенні, де розташовувався вівтар богині Гестії, що символізував їхню колективну ідентичність та єдність^{45,46}.

Ателію, яка надавалась за найбільш корисні для поліса вчинки, можна вважати ефективним методом заохочення громадян, оскільки вона мала суттєвий економічний ефект. Пропозиція Лептіна про скасування ателії зумовила яскраву промову Демосфена на захист названого виду заохочень. Оратор зазначав важливість збереження ателії для можливості градації оцінки заслуг добродетельців. Оскільки ателія належала до вагомих форм вшанування, до того ж могла бути спадковою, досить часто її надавали без супутніх почестей. Судячи із промови, правом ателії було відзначено не дуже багато громадян. Принаймні для можливості відправлення літургій оратор вважав кількість звільнених не критичною. Серед нагороджених ателією названі Хабрій, Арістофонт⁴⁷.

Дарування землі належало до вкрай цінних нагород з огляду на те, що Атика не мала достатньої кількості придатних земель. Такий вид почестей відносимо до більш рідкісних у застосуванні. Демосфен згадував про дарування землі на прикладі Лісімаха, зазначаючи, що у період видання псефісми держава мала у розпорядженні багато землі. Тепер же, в часи Демосфена, еквівалентом за значимістю стала ателія⁴⁸.

В силу специфіки приводу для надання почесті, публічні поховання за державні кошти залишило поза розглядом у заявленому нами контексті. Зазначимо лише, що такий вид почестей афінське суспільство вважало найбільш вдалим способом засвідчити добродетель громадян, котрі заради інтересів поліса віддали свої життя. Промови, що здійснювались під час поховань, мали сприяти прославленню загиблих та поширенню набутої ними слави на нащадків, справляти психологічний вплив на співгромадян^{49,50,51}.

Типовими формами покарань, які застосовував афінський поліс щодо порушників законів, усталених норм суспільної поведінки та моралі, були накладення штрафу, позбавлення або обмеження громадянських прав (громадянської честі) – атімія, ув'язнення, вигнання з поліса, смертна кара⁵². Промови ораторів надають нам досить змістовну інформацію щодо випадків прояву поведінки, яка передбачала покарання та осуд. З огляду на особливості джерела, верифікація правдивості здійснення вчинків здебільшого не видається можливою. Однак у рамках нашого дослідження важливішим є суспільне сприйняття самого способу покарання та визначення можливості повторного вчинення дій, що призвели до звинувачення.

До найбільш вагомих видів покарань належали атімія, конфіскація майна, вигнання з поліса⁵³. Поняття атімії зустрічається у писемних джерелах починаючи з архаїчного періоду, коли вона застосовувалась як оціночне судження, що позначало позбавлення громадянської честі. У класичний період атімія визначається усталеною формою покарання, що застосовувалось саме до громадян поліса⁵⁴.

Загроза атімії, конфіскації майна або вигнання були саме тими ситуаціями, за настання яких поліс мав віддячити справедливим рішенням громадянину, що відзначався діяльністю на спільне благо. Заслуги перед полісом мали надавати перевагу над іншими співгромадянами⁵⁵. Промовець у справі проти конфіскації майна виправдовував свої претензії до держави попередньою діяльністю на користь поліса – власною та своїх предків: підкреслював підтримку представниками свого роду демократії, участь у військових походах, справне виконання літургій. Його дядько неодноразово був стратегом, ставив трофеї на честь перемог ворога. Батько також обирався стратегом, був страчений за правління Тридцяти, так само як і двоюрідний брат⁵⁶. Син Полістрата просив суд не приймати рішення, внаслідок якого батько та він із братами зазнають атімії. Адже будучи корисними полісу, в т.ч. службою у кавалерії та піхоті, вони розраховували за свої послуги отримати прихильність народу на випадок судового процесу⁵⁷. Невідомий відповідач, захищаючись перед ареопагом від звинувачень Симона у навмисному пораненні, наприкінці промови зауважує, що має право розраховувати на співчуття співгромадян у нещастях, зокрема з причини судового позову. Адже йому загрожує вигнання з поліса, якому він та його предки принесли багато користі⁵⁸. До такого ж аргументу вдається інший герой промов Лісія – несправедливе покарання він вважає тим болючішим, що боровся за батьківщину, якої його можуть позбавити, на морі та на суші, завжди дотримувався законів⁵⁹. Заперечуючи можливість знищення ним священної маслини, афінянин апелював до того, що дорожить батьківщиною та майном, які може втратити за подібний злочин⁶⁰.

Нещастям для себе та ганьбою для народу називав афінянин можливі конфіскацію майна та позбавлення громадянських прав, що загрозували йому у випадку засудження за привласнення суспільних коштів. Численне виконання літургій названо підставою розраховувати на вдячність народу у формі справедливого рішення у справі^{61,62}. Висвітлення негативних рис Мідія Демосфен обґрунтовував потребою позбавити суддів відчуття зобов'язаності йому⁶³. Вигнаний з поліса був Алквіад, попри попередні заслуги його і представників його роду⁶⁴.

Вагомий психологічний вплив справляло вигнання громадянина за межі поліса, яке могло супроводжуватись заборону ховати його на Батьківщині. За таких умов людина позбавлялась не лише дому та пов'язаного із ним нерухомого майна, соціальних зв'язків, обумовлених громадянською належністю прав, у тому числі права поділяти із співгромадянами релігійні культи, а й можливості здійснення щодо неї належних поховальних обрядів із подальшим вшануванням пам'яті членами роду⁶⁵. В результаті ісангелії у вигнанні опинився Філократ⁶⁶. У вигнанні був Демосфен⁶⁷. Гіперід був вигнаний з поліса із заборону бути похованим у його межах⁶⁸.

Типовими та найбільш поширеними формами покарань вважались штраф, який міг накладатись на громадянина неодноразово, та тюремне ув'язнення. Останнє переважно супроводжувало різні види покарання або застосовувалось на період судового процесу до призначення та приведення покарання у дію, але майже не призначалось як основне⁶⁹. Небезпечною формою покарання штраф ставав лише у тому випадку, якщо громадянин не міг сплатити його. Адже отримавши статус боржника перед державною казною або казною релігійних культів, він міг бути ув'язнений, позбавлений громадянських прав⁷⁰. Так, Тімократ сплачував штраф у 3 таланти за звинуваченням у зраді, потім він сплачував штраф у 10-кратному розмірі від суми вкраденого під час виконання обов'язків синедра⁷¹. Демосфен вказував, що Мільгіад та Перікл, на яких

свого часу були накладені штрафи, повернули собі право говорити перед народом тільки після їхньої сплати⁷². Боржники, які не сплачували орендну плату за священні земельні ділянки богів та епонімних героїв, також позбавлялись громадянських прав до виплати боргу⁷³. Таким, що не мав права говорити до народу, названий Феокрін, який був оштрафований на 700 драхм під час подання звіту герою-епоніму своєї філи⁷⁴. До обміну майна прагнув вдатись багатий афінянин, який займався розробкою гірської копальні, але втратив майно і був оштрафований державою на 3 таланти⁷⁵.

Демосфен називав імена багатьох афінян, які попри свою відданість демократії та заслуги перед народом (важливість цього зауваження постає у зв'язку з періодом, на який посилається, – після падіння тиранії Тридцяти та відновлення демократії), були ув'язнені. Так, Фрасібула з Колліта ув'язнювали двічі, а Агіррій провів у в'язниці багато років, доки не сплатив усієї призначеної суми штрафу⁷⁶. Арістогітон, за словами свого супротивника, ув'язнювався неодноразово й більше часу провів у в'язниці, ніж поза нею⁷⁷.

Афінянин звернувся з позовом до суду проти Феомнеста за те, що останній назвав його вбивцею батька. Необхідність позову та покарання Феомнеста за закид подібного звинувачення він обґрунтовував вагомністю публічного виправдання для своєї репутації⁷⁸. Доведення невинуватості у судовому порядку обумовлювалось потребою уникнення соціальних санкцій у вигляді пліток, поганої слави⁷⁹. Неможливість вчинити злочин проти релігії громадянин пояснював тим, що ніколи раніше не притягувався до суду навіть за дрібнішими звинуваченнями⁸⁰. Програш у судових справах стимулював подальші позови проти громадянина. Невдачею у справі з приводу обміну майном пояснював невідомий відповідач звинувачення проти себе Симона з приводу умисного завдання йому тілесних ушкоджень⁸¹.

Значимість й ефективність заходів заохочення та покарання у сприйнятті полісного колективу громадян посилювалась наявністю практики спадкового їх застосування. Андротіон названий порушником закону, який забороняв йому виступати з промовами та пропозиціями, оскільки його батько, будучи боржником держави, зазнав атімії⁸². Атімія могла поширюватись на дітей громадян, засуджених за звинуваченнями у злочинах, що мали державне значення⁸³.

Право вирішувати питання надання почесностей або позбавлення їх, винесення покарання або виправдання поліс, в особі афінських громадян, завжди залишав за собою⁸⁴. Відомий своїми заслугами перед Афінами Арістід був повернутий афінянами з вигнання⁸⁵. Звинувачуючи Алквіада молодшого у дезертирстві, оратор акцентує увагу суддів не лише на негативних рисах його постаті, а й на провинах його батька Алквіада старшого, якого народ позбавив усіх нагород за минулі заслуги перед полісом⁸⁶. Повернення громадянських прав, звільнення із в'язниці державного боржника або вирішення питань, пов'язаних із виплатою боргу, потребували голосування 6000 афінян⁸⁷. Попри все, заохочення і покарання мали бути справедливими, оскільки не лише визначали рівень цінності або шкідливості вчинку громадянина, а й слугували зразком для побудови моделей поведінки громадянами у майбутньому⁸⁸.

Лісій називав похвалу і осуд інструментами впливу держави на те, щоб у майбутньому громадяни прагнули бути хорошими та не хотіли бути поганими⁸⁹. Практично кожен громадянин, що виступав перед народом на стороні захисту, апелював до доброї слави, яка ширилась серед співгромадян про нього та представників його роду за їхню багаторічну діяльність на благо поліса. Добра слава, у свою чергу, формувала суспільну думку про громадянина, що могло мати вплив на успіх його при обранні на посаду або у разі потреби виступу перед народом. Рівень шани, якої удостоювався громадянин, мав залежати від рівня корисності його діяльності для поліса⁹⁰.

Отже, у полісній свідомості афінян значимість різних видів почесностей та форм покарання залежала від рівня і характеру слави про громадянина, поширенню якої вони сприяли. Найбільш ефективними у розповсюдженні доброї слави вважались увінчання із публічними проголошеннями, встановлення статуй. Такі форми вшанування, як дарування землі або ателія, були найзначимішими у матеріальному вимірі. Покарання, яким би воно не було, загрожувало афінянам недобрим поголосом. Водночас найбільш суттєвими видами покарань вважались позбавлення громадянських прав, вигнання з поліса, заборона ховати в його межах, – саме ті, через які людина потрапляла за межі громадянського колективу. Діяльність громадянина, спрямована на досягнення почесностей та уникнення покарань, сприяла реалізації ним рис громадянської доброчесності.

- ¹ M. Deene, *Seeking for honour(s)? The exploitation of philotimia and citizen benefactors in classical Athens*, in «Revue belge de Philologie et d'Histoire», 2013, T. 91, Fasc. 1, P. 69-87.
- ² D. Cairns, *Honour and shame: modern controversies and ancient values*, in «Critical quarterly», 2011, Vol. 53, No. 1, P. 23-41.
- ³ D. Lewis, R. Stroud, *Athens honors king Euagoras of Salamis*, in «Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens», 1979, Vol. 48, No. 2, P. 180-193.
- ⁴ S. Lambert, *What was the point of inscribed honorific decrees in classical Athens?*, in «Sociable man : essays on ancient Greek social behavior in honour of Nick Fisher», Swansea, 2011, P. 193-214.
- ⁵ N. Loraux, *The «beautiful death» from Homer to democratic Athens*, in «Arethusa», 2018, Vol. 51, Num. 1, P. 73-89.
- ⁶ R. Cebrián, *The funeral oration as alternative to Homeric poetry in Classical Athens*, in «Studia Philologica Valentina», 2005, Vol. 8, No. 5, P. 11-35.
- ⁷ D. Pritchard, *Public honours for Panhellenic sporting victors in democratic Athens*, in «Nikephoros : zeitschrift für sport und kultur im altertum», 2012, Is. 25, P. 209-220.
- ⁸ D. Pritchard, *Honouring the war dead in democratic Athens*, in «Democracy and Salamis : 2500 years after the battle that saved Greece and Western world», Springer, 2022, P. 285-305.
- ⁹ Z. Papakonstantinou, *Sport, victory commemoration and elite identities in archaic and early classical Athens*, in «Classica et Mediaevalia : Danish journal of philology and history», 2014, Vol. 65, P. 87-126.
- ¹⁰ H. Goette, *«Choregic» or victory monuments of the tribal Panathenaic contests*, in «The Panathenaic games», Proceedings of an international conference held at the university of Athens, May 11-12, 2004, Oxford, 2007, P. 117-126.
- ¹¹ D. MacDowell, *Hereditary «sitiesis» in fourth-century Athens*, in «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik», 2007, Bd. 162, P. 111-113.
- ¹² J. Blok, E. van't Wout, *Table arrangements: sitiesis as a polis institution (IG I3 131)*, in «Feasting and polis institutions», Leiden, Boston, 2018, P. 181-204.
- ¹³ M. Welsh, *Honorary statues in Ancient Greece*, in «The annual of the British school at Athens», 1904/1905, Vol. 11, P. 32-49.
- ¹⁴ J. Ma, *Statues and cities: Honorific portraits and civic identity in the Hellenistic world*, Oxford, 2013. 378 p.
- ¹⁵ P. Low, *Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory*, in «Histos. Supplement», 2020, Vol. 11, P. 236-238.
- ¹⁶ В. Латышев, *Очерк греческих древностей* : в 2 ч. [The essay of Greek antiquities], Санкт-Петербург, 1997, Ч. 1, С. 195.
- ¹⁷ A. Chaniotis, *Greek festivals and contests: definition and general characteristics*, in «Thesaurus cultus et rituum antiquorum (ThesCRA)», Los Angeles, 2011, Vol. VII : Festivals and contests, P. 26.
- ¹⁸ Demosthenes. *Orationes* : in 7 vol., London, Cambridge, 1926-1939, XX. 121.
- ¹⁹ Demosthenes. *Orationes*, LI.
- ²⁰ Demosthenes. *Orationes*, XVIII.
- ²¹ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, Cambridge, 1968, III.
- ²² Demosthenes. *Orationes*, XVIII. 120.
- ²³ Demosthenes. *Orationes*, XVIII.
- ²⁴ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, III.
- ²⁵ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*. Editio tertia. Pars I. Leges et decreta. Fasc. 2. Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1. / Ed. S. D. Lambert. Berlin, 2012.
- ²⁶ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*.
- ²⁷ Demosthenes. *Orationes*, XVIII. 115-118.
- ²⁸ Isocrates, *Orationes. Letters* : in 3 vol., London, Cambridge, 1928-1929, 1945, XV. 93.
- ²⁹ Demosthenes. *Orationes*, LVIII. 66.
- ³⁰ Demosthenes. *Orationes*, LXI. 28.
- ³¹ Lysias, *Orationes*, XIX. 57-63.
- ³² *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*.
- ³³ Demosthenes. *Orationes*, LIII. 9.
- ³⁴ Demosthenes. *Orationes*, XVIII. 91.
- ³⁵ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*.

- ³⁶ Demosthenes. *Orationes*, XX. 120.
- ³⁷ Lycurgus, *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, 117-119.
- ³⁸ Lycurgus, *Orationes*, 137.
- ³⁹ Isocrates, *Orationes. Letters*, IX. 57.
- ⁴⁰ Lycurgus, *Orationes*, 51.
- ⁴¹ Dinarchus. *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, I. 101.
- ⁴² M. Osborne, *Entertainment in the Prytaneion at Athens*, in «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik», 1981, Bd. 41, P. 161.
- ⁴³ J. Blok, E. van't Wout, *Table arrangements*, P. 199-200.
- ⁴⁴ Demosthenes. *Orationes*, L. 13.
- ⁴⁵ N. Cross, *Guess who's Coming to Dinner: Hestia, Hospitality, and Interstate Relations in Classical Athens*, in «First and Last: A devotional in honor of Hestia», Alexandria, 2017, P. 112-113.
- ⁴⁶ J. Blok, E. van't Wout, *Table arrangements*, P. 186.
- ⁴⁷ Demosthenes. *Orationes*, XX. 120-125, 146-148.
- ⁴⁸ Demosthenes. *Orationes*, XX. 115.
- ⁴⁹ Lysias, *Orationes*, II.
- ⁵⁰ Hyperides, *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, VI.
- ⁵¹ Thucydides, *History of the Peloponnesian war* : in 4 vol., Cambridge, 1919-1923, II. 43.
- ⁵² Aristotelis, *Politeia Athenaeion*, Lipsiae, 1914, 67. 5.
- ⁵³ S. Dmitriev, *Athenian atimia and legislation against tyranny and subversion*, in «The Classical Quarterly», 2015, Vol. 65 (01), P. 36-39.
- ⁵⁴ M. Youni, *Outlawry in Classical Athens: nothing to do with atimia*, in «SYMPOSION 2017. Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte», Wien, 2017, B. 27, P. 138, 151.
- ⁵⁵ Lysias, *Orationes*, X. 14.
- ⁵⁶ Lysias, *Orationes*, XVIII. 3-7.
- ⁵⁷ Lysias, *Orationes*, XX. 31.
- ⁵⁸ Lysias, *Orationes*, III. 47-48.
- ⁵⁹ Lysias, *Orationes*, VII. 41.
- ⁶⁰ Lysias, *Orationes*, VII. 25.
- ⁶¹ Lysias, *Orationes*, XXI. 1-6, 24-25.
- ⁶² M. Youni, *Outlawry in Classical Athens*, P. 372.
- ⁶³ Demosthenes. *Orationes*, XXI. 171.
- ⁶⁴ Demosthenes. *Orationes*, XXI. 146.
- ⁶⁵ Demosthenes. *Orationes*, LVII. 67.
- ⁶⁶ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, III. 79.
- ⁶⁷ Lycurgus, *Orationes*, 28.
- ⁶⁸ Hyperides, *Orationes*, 12.
- ⁶⁹ D. Allen, *Imprisonment in Classical Athens*, in «Classical Quarterly», 1997, Vol. 47, No. 1, P. 128.
- ⁷⁰ Demosthenes. *Orationes*, XXV. 4.
- ⁷¹ Demosthenes. *Orationes*, XXIV. 127.
- ⁷² Demosthenes. *Orationes*, XXVI. 6.
- ⁷³ Demosthenes. *Orationes*, XLIII. 58.
- ⁷⁴ Demosthenes. *Orationes*, LVIII. 14-17.
- ⁷⁵ Demosthenes. *Orationes*, XLII. 3.
- ⁷⁶ Demosthenes. *Orationes*, XXIV. 134-136.
- ⁷⁷ Dinarchus. *Orationes*, II. 9.
- ⁷⁸ Lysias, *Orationes*, X. 1-3, 21, 23.
- ⁷⁹ A. Lanni, *Social sanctions in Classical Athens*, Symposium 2011: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Paris, September 7-10, 2011), Australian Academy of Sciences Press, 2013, P. 104.
- ⁸⁰ Lysias, *Orationes*, VII. 29.
- ⁸¹ Lysias, *Orationes*, III. 20.
- ⁸² Demosthenes. *Orationes*, XXII. 33-34, XXIII. 62.
- ⁸³ S. Dmitriev, *Athenian atimia*, P. 41.
- ⁸⁴ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, III. 195.
- ⁸⁵ Demosthenes. *Orationes*, XXVI. 6.

- ⁸⁶ Lysias, *Orationes*, XIV. 31.
⁸⁷ Demosthenes. *Orationes*, XXIV. 45.
⁸⁸ Demosthenes. *Orationes*, XXI. 185, XXIV. 76, 116.
⁸⁹ Lysias, *Orationes*, Cambridge, 1930, XXXI. 30.
⁹⁰ Lysias, *Orationes*, XXXI. 25.

References

1. Aeschines, *The speeches of Aeschines*, Cambridge, 1968.
2. Allen D., *Imprisonment in Classical Athens*, in «*Classical Quarterly*», 1997, Vol. 47, No. 1, P. 121-135.
3. Aristotelis, *Politeia Athenaiou*, Lipsiae, 1914, 128 p.
4. Blok J., E. van't Wout, *Table arrangements: stasis as a polis institution (IG I3 131)*, in «*Feasting and polis institutions*», Leiden, Boston, 2018, P. 181-204.
5. Cairns D., *Honour and shame: modern controversies and ancient values*, in «*Critical quarterly*», 2011, Vol. 53, No. 1, P. 23-41.
6. Cebrián R., *The funeral oration as alternative to Homeric poetry in Classical Athens*, in «*Studia Philologica Valentina*», 2005, Vol. 8, No. 5, P. 11-35.
7. Chaniotis A., *Greek festivals and contests: definition and general characteristics*, in «*Thesaurus cultus et rituum antiquorum (ThesCRA)*», Los Angeles, 2011, Vol. VII : *Festivals and contests*, P. 4-43.
8. Cross N., *Guess who's Coming to Dinner: Hestia, Hospitality, and Interstate Relations in Classical Athens*, in «*First and Last: A devotional in honor of Hestia*», Alexandria, 2017, P. 102-117.
9. Deene M., *Seeking for honour(s)? The exploitation of philotimia and citizen benefactors in classical Athens*, in «*Revue belge de Philologie et d'Histoire*», 2013, T. 91, Fasc. 1, P. 69-87.
10. Demosthenes. *Orationes* : in 7 vol., London, Cambridge, 1926-1939.
11. Dinarchus. *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, P. 165-325.
12. Dmitriev S., *Athenian atimia and legislation against tyranny and subversion*, in «*The Classical Quarterly*», 2015, Vol. 65 (01), P. 35-50.
13. Goette H., «*Choregic*» or victory monuments of the tribal Panathenaic contests, in «*The Panathenaic games*», *Proceedings of an international conference held at the university of Athens, May 11-12, 2004*, Oxford, 2007, P. 117-126.
14. Hyperides, *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, P. 370-605.
15. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posterioris*, Editio tertia, Pars I. *Leges et decreta*, Fasc. 2. *Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1*, Berlin, 2012.
16. Isocrates, *Orationes. Letters* : in 3 vol., London, Cambridge, 1928-1929, 1945.
17. Lambert S., *What was the point of inscribed honorific decrees in classical Athens?*, in «*Sociable man : essays on ancient Greek social behavior in honour of Nick Fisher*», Swansea, 2011, P. 193-214.
18. Lanni A., *Social sanctions in Classical Athens*, *Symposion 2011: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Paris, September 7-10, 2011)*, Australian Academy of Sciences Press, 2013, P. 99-110.
19. Latyshev V., *Ocherk grecheskih drevnostej* : v 2 ch. [The essay of Greek antiquities], Sankt-Peterburg, 1997, ch. 1. 347 s.
20. Lewis D., R. Stroud, *Athens honors king Euagoras of Salamis*, in «*Hesperia : The journal of the American school of classical studies at Athens*», 1979, Vol. 48, No. 2, P. 180-193.
21. Loraux N., *The «beautiful death» from Homer to democratic Athens*, in «*Arethusa*», 2018, Vol. 51, Num. 1, P. 73-89.
22. Low P., *Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory*, in «*Histos. Supplement*», 2020, Vol. 11, P. 236-238.
23. Lycurgus, *Orationes. Minor attic orators* : in 2 vol., London, Cambridge, 1962, Vol. 2, P. 9-157.
24. Lysias, *Orationes*, Cambridge, 1930, 244 p.
25. J. Ma, *Statues and cities: Honorific portraits and civic identity in the Hellenistic world*, Oxford, 2013. 378 p.
26. MacDowell D., *Hereditary «stasis» in fourth-century Athens*, in «*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*», 2007, Bd. 162, P. 111-113.
27. Osborne M., *Entertainment in the Prytaneion at Athens*, in «*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*», 1981, Bd. 41, P. 153-170.
28. Papakonstantinou Z., *Sport, victory commemoration and elite identities in archaic and early classical Athens*, in «*Classica et Mediaevalia : Danish journal of philology and history*», 2014, Vol. 65, P. 87-126.
29. Pritchard D., *Honouring the war dead in democratic Athens*, in «*Democracy and Salamis : 2500 years after the*

- battle that saved Greece and Western world», Springer, 2022, P. 285-305.
30. Pritchard D., Public honours for Panhellenic sporting victors in democratic Athens, in «Nikephoros : zeitschrift für sport und kultur im altertum», 2012, Is. 25, P. 209-220.
 31. Thucydides, History of the Peloponnesian war : in 4 vol., Cambridge, 1919-1923.
 32. Welsh M., Honorary statues in Ancient Greece, in «The annual of the British school at Athens», 1904/1905, Vol. 11, P. 32-49.
 33. Youni M., Outlawry in Classical Athens: nothing to do with atimia, in «SYMPOSION 2017. Akten der gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte», Wien, 2017, B. 27, P. 137-155.